

УДК 37.017.92.20

А. С. Ушаков

ОБРАЗ ЛЮДИНИ КУЛЬТУРИ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

© Ушаков А. С., 2018

<http://orcid.org/0000-0002-5683-2493>

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2540227>

Статтю присвячено проблемі психологічного складника образу людини культури, який визначає глибину його сприйняття і ступінь його впливу на свідомість людини, репрезентуючи ідеальний психотип носія національної культури, втілений у кращих якостях особистості, бажаних для суспільства. Розглядаються загальні і специфічні риси культурогенезу психіки в контексті розвитку діяльності людини, наголошується на провідній ролі культури у формуванні образної сфери, уявлень про досконалу людину, які відповідають викликам свого часу. Розглянуто образ людини культури в контексті психологічних теорій особистості; доведено, що цей концепт характеризується діалогічністю, є соціально детермінованим, визначає контекст ціннісної сфери культурної особистості.

Запропоновано визначення образу людини культури як особливої системи уявлень про людину культури, яка творчо й позитивно реалізує свої потенції в соціально значущій продуктивній діяльності, вбираючи і транслуючи накопичений людством культурний досвід, сповідуючи у своїх переконаннях та діях культурні цінності, гуманізм, духовність.

Представлено образ людини культури в системі регуляції свідомості джерелом емоцій, переживань; розвитку, коригуванні основних сутнісних сил людини: волі, почуттів, розуму, духовних орієнтацій, світогляду відносно культурного середовища, що актуалізує переходження від пасивного споживача культури до позиції її суб'єкту, активного творця, підкреслюється креативна сутність людини. У статті наголошується на творчій діяльності, завдяки якій образ набуває більш чіткіших контурів в свідомості з осягнення культури. Автор виводить психологічні характеристики образу людини культури: суб'єктивність-об'єктивність, динамічність-статичність, емоційність, багаторівневність, узагальненість, фрагментарність, об'єм, асоціативність, усвідомленість, репрезентованість.

Ключові слова: *людина культури, образ людини культури, культурогенез психіки, регуляція свідомості.*

Ушаков А. С. Образ человека культуры в психологическом измерении

Статья посвящена проблеме психологической составляющей образа человека культуры, определяющей глубину его восприятия и степень его влияния на сознание человека, репрезентуя идеальный психотип носителя национальной культуры, воплощенный в лучших качествах личности, желаемых для общества. Рассматриваются общие и специфические черты

культурогенеза психики в контексте развития деятельности человека, акцентируется ведущая роль культуры в формировании образной сферы, представлений о совершенном человеке, которые отвечают вызовам своего времени. Рассмотрен образ человека культуры в контексте психологических теорий личности; доказано, что данный концепт характеризуется диалогичностью, социально детерминированный, определяет контекст ценностной сферы культурной личности.

Предложено определение образа человека культуры как особой системы представлений о человеке культуры, который творчески и позитивно реализует свои потенции в социально значимой продуктивной деятельности, вбирая и транслируя накопленный человечеством опыт, исповедуя в своих убеждениях и действиях культурные ценности, гуманизм, духовность.

Представлен образ человека культуры в системе регуляции сознания источником эмоций, переживаний; развития, коррекции основных сущностных сил человека: воли, чувств, разума, духовных ориентаций, мировоззрения относительно культурной среды, актуализирующим переход от пассивного потребителя культуры к позиции ее субъекта, активного творца, подчеркивается креативная сущность человека. В статье делается акцент на творческой деятельности, благодаря которой образ приобретает более четкие контуры в сознании при освоении культуры. Автором выводятся психологические характеристики образа человека культуры: субъективность-объективность, динамичность-статичность, эмоциональность, многоуровневость, обобщенность, фрагментарность, объем, ассоциативность, осознанность, репрезентативность.

Ключевые слова: человек культуры, образ человека культуры, культурогенез психики, регуляция сознания.

Ushakov A. S. Culture man image in psychological dimension

The article considers the problem of psychological component of culture man image, which defines the depth of its perception and the level of its influence on man's consciousness, representing an ideal psycho of national culture bearer, embodied in the best personality qualities, desired in the society. Common and specific features of psychics cultural genesis in the context of human activity development are considered. The article focuses on the culture leading role in the formation of image sphere, ideas of a perfect man, meeting the challenges of its time. Culture man image in the context of personality psychological theories is revealed, proving this concept being characterized with dialogique, socially determined, defining the context of value sphere of cultural personality.

The article suggests culture man image definition as a special system of ideas about man of culture who creatively and positively realizes his potencies in socially meaningful productive activity, absorbing and transmitting cultural experience obtained by mankind, professing in his beliefs and actions cultural values, humanism, spirituality. The author states that culture man image serves both views guide and

generalizing value settings of subject culture and relation system in cultural environment, defining activity cognitive strategy.

The article presents culture man image in the system of consciousness regulation as the source of emotions, soul feelings; developing, correcting basic essence powers of man: will, feelings, mind, spiritual orientations, worldview related to cultural environment, actualizing the transfer from a passive culture consumer to the position of its subject, active creator, underlining creative essence of man. The article gives emphasis on creative activity due to which the image acquires more precise contours in the consciousness when perceiving culture. The author draws out psychological characteristics of culture man image: subjectivity-objectivity, dynamics-statics, emotivity, multilevel, generality, fragmentariness, scope, associativity, mindfulness, representativity.

Key words: *man of culture, culture man image, psychics cultural genesis, consciousness regulation.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Соціально-історична обумовленість культури відображає глибокі зв'язки з її носієм, суб'єктом, соціальною спільнотою, групою, оформлені не тільки як традиції, але і як стійкі структури, закладені на рівні особистості. Особистість і споживає культуру, і одночасно виступає її творцем, саме у такій діалектичній єдності відбувається процес їх розвитку і взаємозбагачення. Образ людини культури в психологічному сенсі репрезентує ідеальний психотип носія національної культури, який втілений у кращих якостях особистості, бажаних для суспільства. Діяльність і поведінка такої особисті відображає усвідомлення причетності до своєї культури, включенність в її смислове поле, прагнення до її наслідування, інтерпретації та трансляції її фрагментів у діалозі та саме через діалог вилучати нові смисли, тим самим розвиваючи її, беручи участь у культуротворенні. У цьому розумінні образ людини культури слугує і орієнтиром, і узагальненням ціннісних настанов суб'єкта культури, і системою відношень в культурному середовищі. Людина творить культуру всередині себе опосередковано через рефлексію, а потім зовні, продовженням якої є її поведінка, діяльність, найвищий рівень здійснення – культура вчинку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему образу людини в контексті удосконалення діяльності людини та підвищення її соціальної взаємодії розглядали К. Абульханова-Славська, Б. Ананьев, О. Бодальов, Б. Еремєєв, О. Леонтєв, Б. Ломов, В. Ситніков, П. М. Шихарєв та ін.

Різним психологічним аспектам образу людини в культурі присвячено такі дослідження: образ людини як репрезентативна система (Л.С. Коршунова); зв'язок образу з уявою та мисленнєвими процесами (Н. Палагіна); образ в системі психічної регуляції діяльності (Н. Завалова, Б. Ломов, В. Пономаренко, Д. Ошанін); соціально-перцептивні образи та особливості їх формування (О. Іжванова, С. Кедич, В. Лабунська, О. Петрова, В. Ситніков, А. Реан, У. Найссер); вивчення впливу образів уяви на зміни та формування психічних станів (Л. Виготський, Г. Костюк, В. Ротенберг, В. Аршавський).

Психологічна природа образу в контексті культурогенезу психіки людини також поставала предметом наукового пошуку (О. Асмолов, В. Шкуратов, П. Тейяр де Шарден, Л. Виготський, О. Леонтьев, Т. Слотіна).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується зазначена стаття. Дослідження властивостей, станів особистості в процесі опанування культурними цінностями є важливим аспектом проблеми формування людини культури на багатьох рівнях: суб'єктивному, інтерсуб'єктивному, інтердієвому. Образ людини культури відіграє важливу роль у розвитку, коригуванні основних сутнісних сил людини: волі, почуттів, розуму, духовних орієнтацій, світогляду відносно культурного середовища, тим самим визначаючи когнітивну стратегію її діяльності. У процесі такої діяльності засвоюються притаманні культурі світорозуміння і світовідношення, які визначають когнітивну, емоційну, ціннісну й поведінкову уподібненість або відмінність між представниками культури, культурною спільнотою.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті – є здійснити аналіз образу людини культури в психологічному аспекті та навести його характеристики. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: розглянути загальні та специфічні риси культурогенезу психіки, проаналізувати образ людини культури в контексті психологічних теорій особистості; обґрунтувати образ людини культури в системі регуляції свідомості та розглянути його психологічні характеристики.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Генеза вищих психічних функцій людини певною мірою пов'язана із системою, процесом знаковосимвольної взаємодії в культурному середовищі, під впливом якої відбувалися якісні зміни свідомості.

Про взаємообумовленість культури і психіки твердить В. Шкуратов, зазначаючи, що «людська психіка виходить з культури, що позначається терміном «культурогенез психіки». Проблема культуурогенезу психіки відображає динаміку культури в історичному й соціальному аспектах, еволюцію форм культури, обумовленість розвитку психіки людини. Поряд з процесом інкультурації людини відбувається становлення її діяльності та формування досвіду як результату розвитку психіки. Надходження повсякденної інформації різного характеру, переживання досвіду еталонної, нормованої поведінки, зіставлення себе з художніми та релігійними образами формує особистість, адекватну нормам суспільства і культури. Вплив культури на психіку людини є беззаперечним. Починаючи з малого віку, людина виробляє відповідну до засвоєної культури поведінку, спосіб мислення, світосприйняття, які змінюються від простих уявлень про символи культури до художніх та релігійних образів, психіка людини пристосовує її до змін культурно-соціального середовища.

Особливою рисою культуурогенезу психіки є зміна екзистенційної сутності людини, що позначається на зміні її емоційної, духовної логосфери. Через соціальну взаємодію, через опанування різноманітних форм діяльності відбуваються й культурні зміни на рівні особистості. У цьому аспекті значною є роль традицій, норм, звичаїв, ритуалів, вірувань, культових дій, духовних канонів, які закріплені й оформлені в культурі, утворюючи цілісний комплекс «людина – культура – особистість».

Культурогенез психіки відображає ті процеси, породження культурних форм, усталення та їх інтеграцію, під впливом яких формувалася і розвивалася психіка людини. Синхронним культуурогенезу виступає процес гомінізації, перехід від тварини до людини, який позначався виникненням суспільства, нової форми існування соціокультурної істоти. Досліджуючи проблему вторинних образів у формуванні образної сфери, Гостев А. А. підкреслює стадійність культуурогенезу в контексті особливостей уявлень наших пращурів про світ і зазначає, що «образна сфера людини розвивалася в процесі суспільно-історичної практики» [2, с. 50]. Підхід до вивчення образної сфери дозволяє дослідити еволюціонування форм психічного відображення і психогенезу, визначити динаміку культури. Тісний зв'язок взаємовпливів культури і

психогенезу, показує наскільки психіка укорінена в культурі та наскільки культура визначає контекст психічного розвитку.

Розгляд образу людини культури в контексті психологічних теорій особистості дозволяє представити природу, місце і роль психіки у (окультуренні особистості, аксіогенезі) формуванні культурних цінностей, висвітлити взаємозв'язки явищ культури і психічних утворень. З огляду на це, пропонуємо робоче визначення образу людини культури – особливу систему уявлень про людину культури, яка творчо й позитивно реалізує свої потенції в соціально значущій продуктивній діяльності, вбираючи і транслюючи накопичений людством культурний досвід, сповідуючи у своїх переконаннях та діях культурні цінності, гуманізм, духовність.

Культурно-історична концепція та теорія розвитку вищих психічних функцій людини Л. Виготського пояснює виникнення і розвиток свідомості людини як продукту взаємодії культури і соціального середовища. Саме під впливом культури формується і розвивається індивідуальна психіка. Л. Виготський зазначає, що вищі психічні функції є «реальними пам'ятками найвеличніших завоювань культури» [1, с. 270], тим самим підкреслюючи провідну роль культури в становленні особистості. Центром концепції Л. Виготського виступає соціально опосередкована психічна діяльність людини, рушійною силою якої є знак (слово), що виникає саме в культурі, є продуктом культури і водночас використовується в ній. У концепції наголошується діалогічна природа опанування цінностями культури, де відправним пунктом є знак та його значення як пізнавальні і мотиваційні складники свідомості людини.

Цікавою є концепція розвитку свідомості С. Рубінштейна, згідно з якою «духовний характер, що розкривається в історичному процесі змісту культури, перетворюється на систему вічних духовних форм, структур або цінностей» [6, с. 83]. Умовно можна твердити про єдність і взаємовплив свідомості і культури, оскільки під час творення культури розвивалися духовні здібності, свідомість людини, формувалася здатність спільно взаємодіяти в просторі культури.

Не оминає провідної ролі культури і концепція А. Лурії, де культура є середовищем і джерелом психічного розвитку, формуючи зміст свідомих і несвідомих «шарів» психіки. Підкреслюється вплив культури на соціалізацію людини як чинник її особистісної активності, розвитку свідомості і духовного

становлення. Вхідження в культуру відбувається через творчість, у процесі присвоєння культурних цінностей і здатності оформлювати власні думки у знаковій формі [4]. Підкреслюється роль культурних факторів у розвитку вищих психічних функцій і розвитку ідеального образу людини.

Отже, наведені концепції розвивалися в руслі наукової школи Л. Виготського, основні ідеї якої оформлені в культурно-історичній теорії, де центром є формування психіки в онтогенезі людини, та в подальшому набули розвитку в тому чи іншому напрямку його послідовниками. Проведений аналіз дозволяє розглядати образ людини як соціально детермінований феномен, який у смисловому просторі культури постає орієнтиром пізнавальних і творчих стратегій.

Представляючи образ людини культури як смисловий конструкт, вплив якого позначається на свідомості людини, формує її як суб'єкта культури, свідчить про результат її культурного досвіду, визначає буття в культурі, тим самим утворюючи внутрішній світ, слід зробити низку уточнень: зміст образу відображає соціо-культурне середовище; властивість образу людини відтворювати і конкретизувати уявлення про ідеальну людину в просторі і часі, дозволяє значно розширити можливості конструювання людиною самої себе, чим більш багатішим є образ людини культури, емоційно насиченим, тим більшою мірою він слугує інструментом самопрояву в культурі.

З огляду на те, що культура є смисловим світом, людина культури бачиться нами носієм ціннісної свідомості та ціннісного відношення, який здатний за відсутності зовнішніх впливів конструювати, продукувати різнобарвні оригінальні переживання і образи. Свідомість конструює образи, узгоджувані з внутрішніми станами і зовнішніми діями, у зв'язку з цим привертає увагу емотивний компонент свідомості, що концентрує, узгоджує ціннісні, пізнавальні, емоційні, духовні процеси. Уявляючи себе тим або іншим чином, людина будує свій ідеальний образ, який закріплюється у свідомості, і чим більш такий образ емоційно забарвлений, тим глибші зв'язки він утворює. За зауваженнями Е. Ільєнкова, духовні явища існують винятково у свідомості людини, при цьому їх основа – певні психічні акти та емоційні стани [3]. Вважаємо емотивність провідним компонентом психологічної структури образу людини культури.

Звернімо увагу на те, що ціннісна свідомість продуктом і наслідком культурного розвитку індивіду, яка у свою чергу визначає настанови й поведінку людини. Ціннісна свідомість задає модальність, реалізує ціннісні настанови, які характеризують образ людини майбутнього, людини культури та людини світу.

Ціннісне ставлення відображає риси культурно-історичної епохи, презентуючи обрану світоглядну позицію. На нашу думку, регуляція ціннісної свідомості людини як носія культури є механізмом узгодження настанов із змістом її активності, обрання критеріїв визначення важливості, що утворює своєрідний смисловий комплекс, культурну картину світу.

Французький філософ-екзистенціаліст Ж. П. Сартр, відзначає, що ціннісне керування поведінкою і діяльністю можливе завдяки усвідомленню цінностей, пов'язуючи свідомість особистості з різними феноменами, модусами людського існування – екзистенціалами, які утворюють зв'язки свідомості з досвідом, що набуває значення для людини [7].

Образ людини виконує функцію універсального механізму регуляції свідомості і діяльності, закріплений у вигляді певних уявлень, норм, настанов, які задають спрямованість, програмують ставлення людини як суб'єкта культури. Усвідомлення культурної ідентичності відбувається через образ людини культури, взаємодія з яким утворює усталений зв'язок між людьми, усвідомлення власної ролі в культурі. Образ людини культури є ядром культурної ідентичності.

Емотивний і смисловий компоненти породжують смисли, без яких не можлива спільна діяльність людей в культурі, їх взаємодія, передача досвіду культури іншим поколінням. Доречним буде наголосити на культурній свідомості, яка дозволяє представити образ людини культури, специфічну спільну діяльність в межах покоління, культуру з осягнення цінностей культури, творення і розвитку форм культури. У якості культурної пам'яті людства культурна свідомість напрацьовує схеми, матриці, образи відтворення культурного досвіду, і саме в цьому контексті ми говоримо про образ людини культури як невід'ємну узгоджувальну структуру. Відтворення культурного досвіду, відображення картини світу стає можливим через образ людини культури, який зафіксований і опанований у відповідних формах свідомості. Ціннісна свідомість формує людину культурно відповідальну, яка свідомо

ставиться до збереження національних і культурних цінностей, знаходить шляхи їх трансляції через творчу діяльність.

У якості регуляту ціннісно-сислової сфери особистості виступає образ. Як зазначає А. Реан, образ слугує своєрідним «еталоном внутрішньої і зовнішньої узгодженості» особистості, задає спрямованість самоактуалізації, визначає вектор активності [5]. Образ людини є узагальненим закріпленням уявлень про типові риси, властивості індивіда в певному середовищі.

Образ людини культури має структурно-сислові особливості такі, як внутрішня й зовнішня узгодженість, інтегрованість, динаміка самореалізації суб'єкта культури, повнота і рівень узагальненості.

Аналіз образу людини культури дозволив виокремити її психологічні характеристики: суб'єктивність-об'єктивність, динамічність-статичність, емоційність, багаторівневність, узагальненість, фрагментарність, об'єм, асоціативність, усвідомленість, репрезентативність, як представлені в працях Л. Виготського, Л. Коршуновой, Н. Плагіної, С. Рубінштейна.

Суб'єктивність-об'єктивність сприйняття і оцінки образу людини, ідеалу певної культури на рівні окремо взятого індивіда, його культурного досвіду або групи людей і суспільної практики обмежена уявленнями про еталон і досконалість людини, настановами, обраними моделями сприйняття абстрактних явищ. Вихід на об'єктивний рівень стає можливим, коли виокремлені характеристики образу узгоджуються і складаються у більш оформлений концепт, як-от витвір мистецтва, літературний твір, суспільна думка, тобто виникає цілісне уявлення про людину: від абстрактних до конкретних рис її образу в культурі.

Динамічність і статичність образу виявляється, на наш погляд, у його властивості бути змінюваним, уточнюваним і в той самий час зберігати незмінним своє ядро – ціннісні і культурні смисли, вилучені на різних рівнях його прояву. Перехід від сприйняття знаково-символьної форми до конкретного втілення в оцінці тієї чи іншої ситуації або явища.

Багатоструктурність образу людини культури пов'язана з практичною діяльністю людини і виявляється у єдності почуттєвого, раціонального, емпіричного сприйняття культурної реальності. В образі людина відображається багаторазово, на різних рівнях. Створюваний суспільною свідомістю образ людини культури асоціативний і багатоликий, він відображає

суспільне бачення та відображує власними засобами своїх сутнісних характеристик уявлення, якою повинна бути людина, її цінності, настанови.

Емоційність образу людини позначається на когнітивній діяльності людини, виявляється у властивості викликати емоції і почуття у суб'єкта, у свідомості якого цей образ є наявним і актуалізованим, мотивує його поведінку, спонукає до самоздійснення. Формується емоційна стійкість щодо сприйняття цінностей культури як результат взаємодії емоційного впливу відображуваних реалій з цінностями якостей особистості.

З огляду багаторівневості образ людини культури являє собою багатоієрархічну структуру уявлень, набутого соціокультурного досвіду, знань, що визначають ступінь його сприйняття. Багаторівневості розкриває образ у різних ракурсах, забезпечуючи його всеохопність, об'єктивність, презентує багатобарвність презентованих властивостей, що дозволяє бачити людину в різних вимірах культури.

Зауважмо, що представлені психологічні характеристики образу людини культури не є вичерпними, оскільки його розгляд, ступінь репрезентативності образу людини культури у свідомості суб'єкта характеризуються рівнем його сформованості, узагальненості. Рівень узагальненості свідчить про змістовну наповненість, об'єм, чіткість, асоціативне коло, впорядкованість елементів до єдиного задуму. До репрезентованості ми відносимо численні приклади його втілення в мистецтві, народній творчості, традиціях, звичаях, суспільній думці, що позначається на наявності спільних категорій уявлень.

Образ будує основу, у яку можна вписати стани і переживання, що узагальнюються індивідуальним досвідом, закріпленим в особистісній структурі свідомості як певний емоційний, інтелектуальний концепт, смислоутворювальний. Засобами трансляції смислів, закладених в образі людини культури, виступають переважно мова образів і символів, які сприймаються через мистецтво. У такому образі відображена специфіка уявлень про цінності культури, зв'язки культури з індивідуальним і особистісним розвитком, а також якості: духовність, моральність, людськість (В. Шадріков), справедливість, здатність до діалогу.

Розглядаючи образ людини культури як складник соціальних уявлень, слід окреслити його властивість вдосконалення стратегій міжсуб'єктних комунікацій у просторі культури, регулятора, соціально-перцептивного еталону.

Висновки та перспективи подальших досліджень у зазначеному напрямку. Ми передбачаємо у сформованому образі людини культури можливість більш глибокого і стійкого впливу на свідомість людини, зміни настанов щодо сприйняття (функціонування як) культури, регуляції психічних станів (переживання, пошукова активність, емоційне піднесення) в контексті соціальної і культурної взаємодії.

Отже, узагальнюючи вищевикладене, можемо зробити такі висновки:

Ідентифікація себе з ідеальним образом людини культури дає глибше уявлення про цінності культури й усвідомлення національних і культурних цінностей, перспективу власного майбутнього, стратегію діяльності в культурному середовищі, індивідуальне творення себе в культурі.

Образ людини культури актуалізується у творчій діяльності суб'єкта, упорядковує психічні стани, формує настанови свідомості, забезпечує стійкість переконань, що виражається в актуалізації своєї психологічної домінанти, що розширює межі свідомості. У діяльності образ людини культури «начебто веде» протореним шляхом у світ вічних культурних цінностей і смислів. Образ людини культури інтегрує концепти «єдність зі світом», «шлях духовного розвитку».

Образ людини культури як складова соціальних уявлень є сукупністю символічних і концептуальних значень смислів культури, породжуваних в діалозі, через взаємодію з елементами культури, що виводять суб'єкта на якісно вищий рівень осягнення й усвідомлення культурних цінностей і досвіду.

Таким чином, образ людини культури – гармонізована система, синтез психічних якостей культурної особистості, що виступають у якості настанов і орієнтирів соціо-культурної діяльності, образ високого рівня сформованості якостей людини, носія культури.

Перспектива подальших досліджень полягає у виявленні психологічних особливостей формування образу людини культури, побудові та апробації комплексної методики на цій основі.

Література

1. Выготский Л. С. Психология развития человека. М.: Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. 1136 с.
2. Гостев А. А. Психология вторичного образа. М.: Изд-во «Институт психологии. РАН», 2007. 512 с.

3. Ильенков Э. В. Идеальное. Философская энциклопедия. М., 1962, Т. 2. С. 219-227.
4. Лурия А. Р. Язык и сознание. М.: Изд-во МГУ, 1979. 320 с.
5. Реан А. А., Бордовская Н. В., Розум С. И. Психология и педагогика. СПб.: Питер, 2002. 432 с.
6. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М., 1976. 416 с.
7. Сартр Ж. П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. М.: Республика, 2002. 640 с.

References

1. Vygotskij L.S. Psihologija razvitija cheloveka. M.: Izd-vo Smysl; Jeksmo, 2005. 1136 p.
2. Gostev A.A. Psihologija vtorichnogo obraza. M.: Izd-vo «Institut psihologii. RAN», 2007. 512 p.
3. Il'enkov Je.V. «Ideal'noe». «Filosofskaja jenciklopedija». M., 1962, T. 2. S. 219-227 p.
4. Lurija A. R. Jazyk i soznanie. M.: Izd-vo MGU, 1979. 320 p.
5. Rean A.A., Bordovskaja N.V., Rozum S.I. Psihologija i pedagogika. S. I. Rozum. SPb.: Piter, 2002. 432 p.
6. Rubinshtejn S.L. Problemy obshhej psihologii. M., 1976. 416 p.
7. Sartr Zh.P. Bytie i nichto: Opyt fenomenologicheskoy ontologii. M.: Respublika, 2002. 640 p.